See Me, Feel Me, Touch Me, Heal Me

De bodem ontheemd

Wat heeft het verplaatsen van grond met kunst te maken? Veel vakgenoten zullen het antwoord hierop schuldig blijven. Kunstenaar en onderzoeker Elena Khurtova houdt zich al jaren met deze vraag bezig en kan daar dus licht op werpen. Wij lazen haar boek, interviewden haar en bezochten haar tentoonstelling in Drenthe.

Door: Joop Okx en Theo Edelman

Over de auteurs:
Joop Okx, gaat en staat waar hij wil en is vooral geïnteresseerd in de relatie tussen beeldende kunst en wetenschap.
Theo Edelman, directeur van Bodemkundig Adviesbureau Edelman bv

Elena Khurtova

"Hebben jullie dit al gezien?" vroeg Marie Boeuf - een van onze trouwe lezers - terwijl zij het boek *Displace* van Elena Khurtova op tafel legde. "Nee" luidde ons antwoord. Wij bladerden en lazen wat in het met bodempigmenten gedrukte boek. Het bevat veel foto's van bodem en grond en daaruit voortgekomen kunstwerken. De tekst is relevant voor bodemkundigen en andere aardwetenschappers. Wij voelden onmiddellijk dat dit moest leiden tot een artikel. Het is fijn als onze blik zo verruimd wordt.

En zo ontmoeten Joop en Theo elkaar op Amsterdam Centraal, op weg naar Elena Khurtova. Zij werkt in een prachtig oud schoolgebouw, terecht een gemeentelijk monument. De verschillende vertrekken zijn in gebruik als atelier voor beeldend kunstenaars. Via het oude schoolplein en een monumentale trap gaat Elena ons voor naar haar atelier in een voormalig klaslokaal. Daar ontrolt zich het inmiddels vertrouwde beeld van een ogenschijnlijke wanorde waar de beeldend kunstenaar uitstekend de weg weet te vinden, experimentele opstellingen, al dan niet afgemaakt werk en natuurlijk een koffiezetapparaat.
Het gesprek kan beginnen.

Elena is geboren en opgegroeid in Samara, een stad op zo'n duizend kilometer ten oosten van Moskou waar de rivieren Samara en Wolga samenvloeien. Elena studeerde architectuur aan de Samara State University of Architecture and Civil Engineering en raakte onder andere geïnteresseerd in 'het geheugen van materiaal'. Zij vervolgde haar studie aan de Gerrit Rietveld Academie in Amsterdam, waar zij inmiddels docent is. Haar studenten zijn sterk geïnteresseerd in de bodem. Samen met hen bezoekt zij verschillende plekken om die te bemonsteren en vraagt hen vervolgens te bedenken wat ze met de bodem gaan doen. Dat belooft nog wat!

Displace is een kunstboek, essaybundel en visueel archief in één

Als beeldend kunstenaar reflecteert zij op de wisselwerking tussen kwetsbaarheid en veerkracht van de mens en het ecosysteem. Zonder kwetsbaarheid is er maar weinig wat uitdaagt en is er weinig drang om veerkracht te ontwikkelen. Veerkracht betekent echter niet dat je onaantastbaar bent. Je kwetsbaarheid erkennen en toch verder bewegen, daar gaat het om. Elena verkent de overlappende begrippen zorg en controle, behoud en vernietiging, herinnering en het verlies daarvan. In haar werk staat de verhouding tussen menselijke en niet-menselijke actoren centraal. De laatste jaren richt Elena zich vooral op de relatie tussen mens en bodem en op de bodem als fysiek archief.

In de Russische taal is bodem een vrouwelijk woord. In dit artikel nemen wij dat over, gelet op het leven dat zij voortbrengt[1]. Haar werk is op veel plaatsen[2] getoond. Elena ontving de Artistic Research Fellowship aan de Gerrit Rietveld Academie en de Drenthe Contemporary Award 2025.

Afbeelding 1: Elena aan het werk tijdens een van haar performances (foto: Maarten Heijkamp).

Afbeelding 2:
Linksboven: Het boek Displace (foto: The Book Photographer). Rechtsboven: Contact met de bodem (foto: Jeanchristophe Lett).
Linksonder: Werk in uitvoering Displace (foto: Maarten Heijkamp). Rechtsonder: Installatie met 45 ton grond (foto: Jeanchristophe Lett).

Wij bespraken drie projecten van Elena die om bodem en grond draaien. Wat kunnen wij daarvan opsteken?

Aix-en-Provence

Een van de gebouwen op het terrein van een psychiatrische inrichting in de Franse stad Aix-en-Provence is in 1983 omgevormd tot kunstinstelling en residentieplek. In 2020 was Elena hier als *artist in residency* te gast. Als tastbare herinnering hieraan stelde zij *Displace*[3] samen, een kunstboek, essaybundel en visueel archief in één. Het boek is rijkelijk geïllustreerd met foto's van handen die materie kneden, tijdelijke sculpturen die weer uiteenvallen en installaties met aarde. Afbeelding 2 geeft daar impressies van. Het boek voelt als een denkruimte, eerder dan als een afgerond verslag.

Centraal staat het idee van *displacement* oftewel verplaatsing, in dit geval van grond. Het gaat ook over het ontworteld raken van mensen, herinneringen en identiteiten. Elena onderzoekt de geschiedenis, de sporen en de politieke lading van grond. Zo vraagt zij zich af hoe de bodem zich voelt als die wordt gescheiden van het landschap dat haar omringt. Daarom probeert zij de bodem te leren kennen. Ze raakt haar aan, bevoelt haar, draait haar, rolt haar en verzorgt haar[4], om zo een soort verwantschap met haar aan te gaan en zorg en gedeelde verantwoordelijkheid te cultiveren. Dit in tegenstelling tot denken in termen van menselijke uitzonderingspositie en allerlei technofix-oplossingen[5]. Dit gedachtengoed is mede geïnspireerd op een prachtig boek[6] van Donna Haraway. Daarin staat de vraag centraal hoe we denken, leven en handelen in een tijd van ecologische ontwrichting, zonder te vervallen in apocalyptisch fatalisme of technologische verlossingsfantasieën.

In *Displace* komt ook Amelia Groom aan het woord. Zij citeert op haar beurt Ursula K. Le Guin[7]. "Ik ben niet van graniet, ik ben modder. Modder zijn is heel anders dan graniet zijn en verdient een andere benadering. Modder bevindt zich onder je voeten. Daarin laten mensen voetstappen achter. Als modder aanvaard ik voeten. Ik draag gewicht. Ik probeer steunend te zijn, ik ben graag behulpzaam. Degenen die mij voor graniet aanzien, beweren dat dit niet zo is, maar zij hebben niet gekeken waar ze hun voeten neerzetten. Daarom is het huis vuil en vol modder-sporen." Op een soortgelijke wijze laten wij onze achteloze sporen na in de bodem.

> Ik ben niet van graniet,
> ik ben modder

Hembrugterrein

De grootste wapenfabriek van Nederland ooit was van 1904 tot 2003 gevestigd op het Hembrugterrein in Zaandam. De fabriek speelde een belangrijke rol bij de koloniale oorlogen in het toenmalige Nederlands-Indië en bij diverse internationale conflicten. Momenteel wordt het terrein herontwikkeld tot een woon-werkgebied.

Het geweld dat hier ooit zijn oorsprong vond is nog niet verdwenen. De bodem onder de voormalige fabriek bevat de vervuilende resten van de wapenproductie. Met een uitgebreid proces van bodemsanering probeert men de verontreiniging aan

Afbeelding 3: Links: Residue, Elena Khurtova en Anika Schwarzlose. Rechts: Chromatogram, Elena Khurtova en Anika Schwarzlose (foto's: by the artists).

te pakken. Een poging tot zuivering, maar evenzo een poging om een ongemakkelijk verleden toe te dekken.

Elena Khurtova en Anika Schwarzlose[8] hebben de grond van de voormalige wapenfabriek op hun eigen wijze onderzocht. Zij noemden dit project Residue. Het resultaat daarvan werd ontvouwd gedurende maar liefst zes tentoonstellingen[9].
De kunstenaars beschouwen de grond van het Hembrugterrein als een fysiek archief dat zijn eigen verhaal vertelt. Zij onderzochten ook het fotografische archief van de Hembrugfabriek en selecteerden beelden die werkomstandigheden en technische documentatie tonen. Een serie grote textielwerken brengt deze twee archieven met elkaar in contact. De werken kwamen tot stand via gemodificeerde papierchromatografie, een techniek die ook wordt gebruikt om de aard van de verontreiniging te achterhalen. De verontreinigde grond onthult en transformeert de archiefbeelden, waarbij beide archieven met elkaar in wisselwerking treden en botsen.

Elena en Anika maken ook gebruik van papierchromatografie in engere zin, zoals we dat ook zagen bij Steffie de Gaetano tijdens de tentoonstelling Soils in het Van Abbemuseum. En ook hier leidt dat tot aantrekkelijke beelden, zoals Afbeelding 3 laat zien.

Grondbank Meppel

In Soil Works onderzocht Elena, als gast van de grondbank Meppel, de relatie tussen mens en bodem. Het project werd unaniem verkozen als winnaar van de eerste Drenthe Contemporary Award. Elena keek uitgebreid hoe grond wordt aangevoerd, opgeslagen, geclassificeerd en herverdeeld. De grondbank gebruikt betonnen blokken om partijen grond te scheiden en te omheinen. Zo wordt de grond beheerd en beschermd. Het project combineert een tijdelijke installatie van blokken grond uit de omgeving, afkomstig van de grondbank, met fotografische beelden van hetzelfde terrein. Elke grondsoort is samengeperst tot een monolithisch blok, met eenzelfde vorm als de betonnen blokken op grondbankterreinen (zie Afbeelding 4).
Door het verdichten van grond tot vaste vormen met de stampaardetechniek[10] en het langzaam laten terugkeren naar zijn oorspronkelijke staat verkent Elena cycli van ontginning, behoud en verval. Door begrippen als automatisering en intimiteit, afval en verwantschap, insluiting en verzet naast elkaar te zetten, onderzocht ze de dubbelzinnigheid van controle en zorg in de menselijke omgang met bodem.

Op de laatste dag van de tentoonstelling in Kunstwerk Kolderveen werd het publiek uitgenodigd om de grond te ontmoeten, te voelen en mee naar huis te nemen. Wij waren van de partij!

Kanttekeningen

Keer op keer zijn wij verbaasd over de wijze waarop beeldend kunstenaars bodem en kunst samenbrengen. Tegelijkertijd merkten we hoe iedereen een eigen betekenis aan het werk kan geven. Betekenis ontstaat in de interactie tussen werk en toeschouwer. Iedereen interpreteert een kunstwerk vanuit het eigen referentiekader. Beeldende kunst is veelal voor meerdere uitleg vatbaar en dat geldt zeker voor het werk van Elena. Zij maakt bewust gebruik van een openheid die uitnodigt tot eigen gedachten en interpretatie. Onze kanttekeningen vanuit bodemkundige hoek zijn daar een resultaat van.

> Elena maakt de sporen die wij achterlaten zichtbaar

Elena vraagt zich af hoe de bodem zich voelt bij verplaatsing. Het is een spiegel voor iedereen die zich vakmatig met grondverzet bezighoudt. De levende bodem is al enige jaren in opmars. Elena dicht de bodem gevoel toe. Dat gaat een stap verder. Het doet denken aan het toekennen van de status van rechtspersoon aan bijvoorbeeld een rivier. Vanuit dit perspectief doemen allerlei vragen op. Wat doen we eigenlijk als wij grond afgraven? We scheiden het bodemmateriaal van het moedermateriaal waaruit de bodem is ontstaan, we veranderen reliëf, waterinfiltratie en drainage, zetten humusvorming en andere processen stop en vernietigen de oorspronkelijke gelaagdheid. En wat komt daarvoor in de plaats? Een plekje op het terrein van een grondbank. En dan?

De uitgegraven bodem noemen we grond. Een wereld van verschil met bodem! Het gaat bij een ontgraving om een diepgaande verandering, een transformatie naar iets geheel anders. Bodembegrippen verliezen tijdens dat proces grotendeels hun geldigheid. Elena is zich hiervan bewust. Zou dat ook gelden

voor bodemkundigen? Beseffen zij dat er niet altijd sprake is van milieuhygiënische verbetering en dat het probleem in zo'n geval slechts verplaatst wordt? En dat er wel verlies is van een misschien best wel functionerende bodem met haar eigen ecosysteem? De metafoor van Le Guin over graniet en modder kunnen we ook letterlijk nemen. Het gaat dan om de interactie die wij hebben met de bodem onder onze voeten. Wij laten onze sporen na in de modder. Het is alleen de vraag in hoeverre de bodem dit aanvaardt. Wij horen haar niet. Wij geven haar geen stem. Elena maakt de sporen die wij achterlaten in elk geval wel zichtbaar. Elena is ook geïnteresseerd in de bodem als archief. Dit komt heel dicht bij de archeologie. In dit opzicht is vermeldenswaardig dat Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland de *'Archivboden'* als Bodem van het Jaar 2026 hebben uitgeroepen.

De al genoemde papierchromatografie wordt ook in de ecologische landbouw gebruikt om de bodemkwaliteit, humusvorming en 'levenskrachten' in de bodem te visualiseren. Elke bodem genereert haar eigen patronen. Deze goedkope 'down-to-earth' methode is populair. Ook is er kritiek. De techniek levert prachtige patronen en kleuren, maar geeft geen kwantitatieve meetwaarden van specifieke stoffen. De resultaten zijn afhankelijk van de papiersoort, de luchtvochtigheid, de temperatuur en de samenstelling van de reactielaag. De resultaten zijn daardoor niet of nauwelijks reproduceerbaar. De bodem is een complexe matrix en papierchromatografie is veel minder effectief in het scheiden van complexe mengsels dan moderne technieken zoals High-Performance Liquid Chromatography. Tenslotte kunnen de vlekken op het chromatogram elkaar overlappen, waardoor de interpretatie subjectief wordt. In analogie met de Pythia van de tempel van Apollo in Delphi lijkt het erop dat een gelovige priester nodig is voor de interpretatie. Maar de resultaten blijven mooi. En vooral intrigerend, want wellicht verschijnen er toch interpreteerbare patronen in het chromatogram.

De uit het materiaal van de grondbank gestampte monolithische blokken van Elena vormen voor haar geen eindpunt van de verplaatsing. Zoals gezegd mochten bezoekers aan het eind van de tentoonstelling de grond mee naar huis nemen. En dan is natuurlijk de vraag wat zij op hun beurt met die grond doen. Waar eindigt de reis?

Afbeelding 4: Soil Works (foto: Kunstwerk Kolderveen).

Tot slot

Wij bedanken Marie Boeuf en Robert Meulenbrug voor het verruimen van onze blik. Marie voor het onder onze aandacht brengen van het prachtige boekje en de mooie teksten daarin. Zonder haar hadden we het werk van Elena zo maar kunnen missen. Robert Meulenbrug nam ons mee in de wereld van de chromatografie. Wij danken hem voor het beschikbaar stellen van zijn kennis. Hij stelde ons in staat de 'artistic research' van Elena te koppelen aan de actuele stand van zaken in de analytische chemie.

Noten

1. Interessant is hier de link met teksten uit een aantal (aan elkaar verwante) heilige boeken. De Tenach en het Oude Testament vermelden in Genesis 2:7 dat God de mens vormde uit "stof van de aardbodem". De Koran in Soera Nuh (71:17) vermeldt dat "Allah jullie uit de aarde heeft laten groeien als planten".
2. Onder meer in het Stedelijk Museum in Amsterdam, in het Centre d'Arts Contemporains 3bisF in Aix-en-Provence (F), in het Centre for Textile Design, Art and Culture Lottozero in Prato (I), op de Gyeonggi Ceramic Biënnale in Zuid-Korea Gyeonggi (KR) en in het Spartanburg Art Museum in Spartanburg (USA).
3. Elena Khurtova, 2023. Displace. Printed with soil, the stuff of the earth. Jap Sam Books. ISBN 978-94-92852-80-9. Het boek is met bodempigmenten gedrukt, een extra uitnodiging voor bodemkundigen en andere aardwetenschappers om het te lezen.
4. Dit deed ons sterk denken aan de song See me, Feel me van The Who uit 1969.
5. Met technofix-oplossingen bedoelen we snelle, technologische oplossingen voor complexe ecologische problemen, zonder dat daar structurele (gedrags) veranderingen mee gepaard gaan.
6. Donna Haraway, 2016. Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene. Duke University Press.
7. Ursula K. Le Guin, 2004. "Being Taken for Granite". In: The Wave in the Mind. Boulder: Shambhala.
8. Anika Schwarzlose is een multimedia kunstenaar, geboren in 1982 in Berlijn en gevestigd in Amsterdam. Ze studeerde Fotografie aan de Gerrit Rietveld Academie en behaalde in 2012 haar Master of Fine Art aan de Konsthögskolan in Malmö, Zweden.
9. De textielwerken waren te zien op de volgende tentoonstellingen: Residue, PAKT Foundation, Amsterdam (2023), Refresh Amsterdam # 2 - War & Conflict, Amsterdam Museum (2024), The Spell of the Sensuous, Sonic Acts Biennial, Looiersgracht 60, Amsterdam (2024), Circulate - Photography Beyond the Frame, Stedelijk Museum Amsterdam (2024), Bearing Witness, Willem Twee, Den Bosch (2025) en Out of Sight, Wasteland Festival, Nieuwe Instituut, Rotterdam (2025).
10. Stampaardetechniek verwijst naar gestampte aarde of stampleem. Al in het prekeramisch neolithicum werden gebouwen van gestampte aarde gebouwd. De kasbah van Aït-Ben-Haddou is een prachtig voorbeeld van dit soort leemarchitectuur.